

Herräng

Kulturmiljöutredningar Norrtälje kommun 2011-2016

I Norrtälje kommun finns höga kulturmiljövärden, något som avspeglas i det stora antalet riksintresseområden för kulturmiljövården som Riksantikvarieämbetet pekat ut. I Norrtälje finns det finns 26 sådana områden och 2011 beslutade Norrtälje kommun att göra en kulturhistorisk utredning av 22 av dessa områden, dels för att skapa ett bättre beslutsunderlag för kommunen och dels för att informera om riksintresseområdets kulturmiljövärden till allmänheten.

Följande områden ingår i den kulturmiljöutredning som genomförts:

Skärgårdsmiljöer

1. Arholma
2. Backbyn
3. Barnens Ö
4. Svartlöga – Rödlöga

Farleds- och kommunikationsmiljöer

5. Grisslehamn
6. Väddö kanal

Landsbygd, förhistoria till stormaktstid

7. Estuna – Lohärad
8. Häverö
9. Kristineholm
10. Länna
11. Norsjö
12. Roslagsbro
13. Skederid – Husby-Sjuhunda
14. Skedviken
15. (Skepptuna) – Närtuna – Gottröra
16. Söderby-Karl
17. Vagnåla

Herrgårds- och slottsmiljöer

18. Näs

Industrimiljöer

19. Edsbro
20. Hallstavik
21. Herräng
22. Skedbobruk

Innehållsförteckning

Inledning	4
Presentation av riksintresseområdet	6
Riksintresset Herräng	8
Landskapet	9
Brukssamhället	10
Bergsbruk med tidsdjup	11
Havsnära miljöer och skärgårdspräglad odlingslandskap	25
Spår av äldre skärgårdsbruk	26
Värden att bevara och utveckla	31
Riksintressebeskrivningen	31
Kärnvärden i riksintresset	31
Tips och råd för dig som bor	33
Källor	39

Inledning

Norrtälje är en expansiv kommun. Det medför ett ökat exploateringsstryck på attraktiva områden med närhet till Norrtälje stad och i kommunikativt fördelaktiga områden.

I kommunen finns bland annat mycket höga kulturmiljövärden, vilket avspeglas i att det finns 26 riksintresseområden för kulturmiljövärden i kommunen. Flera av dem ligger i områden som är attraktiva för framförallt exploatering för nya bostäder.

Att kommunen har många områden med höga kulturhistoriska värden är en tillgång och det är viktigt att planering och hänsyn tas så att ny bebyggelse inte påtagligt skadar dessa specifika miljöer och karaktärer.

Kommunen beslutade 2011 och 2013 om medel för utförande av kulturmiljöanalyser för att klargöra förutsättningarna för förändring av markanvändningen i samspel med de kulturvärden som finns i dessa områden. Huvudsyftet har varit att skapa ett beslutsunderlag för kommunens bygglovgivning och planarbete samt att informera om riksintresseområdets kulturmiljövärden till allmänheten.

Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras natur- eller kulturmiljövärden eller med hänsyn till friluftslivet skall enligt miljöbalkens 3 kap 6 § så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön.

De områden som lyfts fram som riksintressanta i landet från kulturmiljösynpunkt, är de som på ett tydligare sätt än andra, visar upp en lokal karaktär och kvalitet genom att det går att avläsa tidsdjup, särprägel eller representativitet för den specifika karaktären eller kvaliteten. Riksintresseområdena ska kunna ge betraktaren ett utsnitt av en pedagogisk, spännande och levande berättelse om landets och befolkningens utveckling.

Det är ett av riksintresse-instrumentets styrka att kunna anlägga ett nationellt perspektiv på en lokalt vanligt förekommande företeelse. Fysisk planering går i mångt och mycket ut på att väga olika samhällsintressen i den fysiska miljön, mot varandra, för att nå en långsiktigt hållbar samhällsutveckling. Välgrundade avvägningar förutsätter kunskap om dessa olika samhällsintressen. Det här dokumentet avser att beskriva och belysa de kulturmiljövärden som finns så att de bevaras och utvecklas i samklang med samhällsplaneringen.

Vårt kulturarv är inte bara en självklar del av en god och stimulerande livsmiljö, utan även en viktig resurs för rekreation, friluftsliv, turism- och besöksnäringen. När vi gör förändringar i den fysiska miljön är det allas vårt ansvar att ta tillvara och utveckla kulturarvet, så att det kan föras vidare till kommande generationer.

Det nuvarande urvalet av riksintresseområden gjordes till största delen år 1987 i samband med tillkomsten av naturresurslagen (NRL), då begreppet riksintresse fick en juridisk innebörd.

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) är ansvarig myndighet för riksintresseområden för kulturmiljövärden. De befintliga motiv- och värdebeskrivningar för de befintliga riksintresseområdena beslutades under åren 1996-97. Länsstyrelsen i Stockholms län har påbörjat en översyn av länets riksintressen. Det arbetet skall vara slutfört 2019. De 22 analyser som nu är framtagna för Norrtälje kommun kommer att vara ett viktigt underlag för eventuella förändringar avseende innehåll och avgränsningar.

Beskrivningen till riksintresset framhåller framförallt Herrängs långa tradition som bergsbruk från gruvdriften som startade på 1500-talet till Herrängs järnverk utbyggt vid 1900-talets början samt det samhälle som gruvnäringen gett upphov till. Inom riksintresseområdet finns spår efter såväl brytning som förädling av järnmalm. Gruvor, produktionsanläggningar och boendemiljöer utgör bevarade komponenter i brukssamhället som sammantaget ger en bild av livsvillkoren över tid.

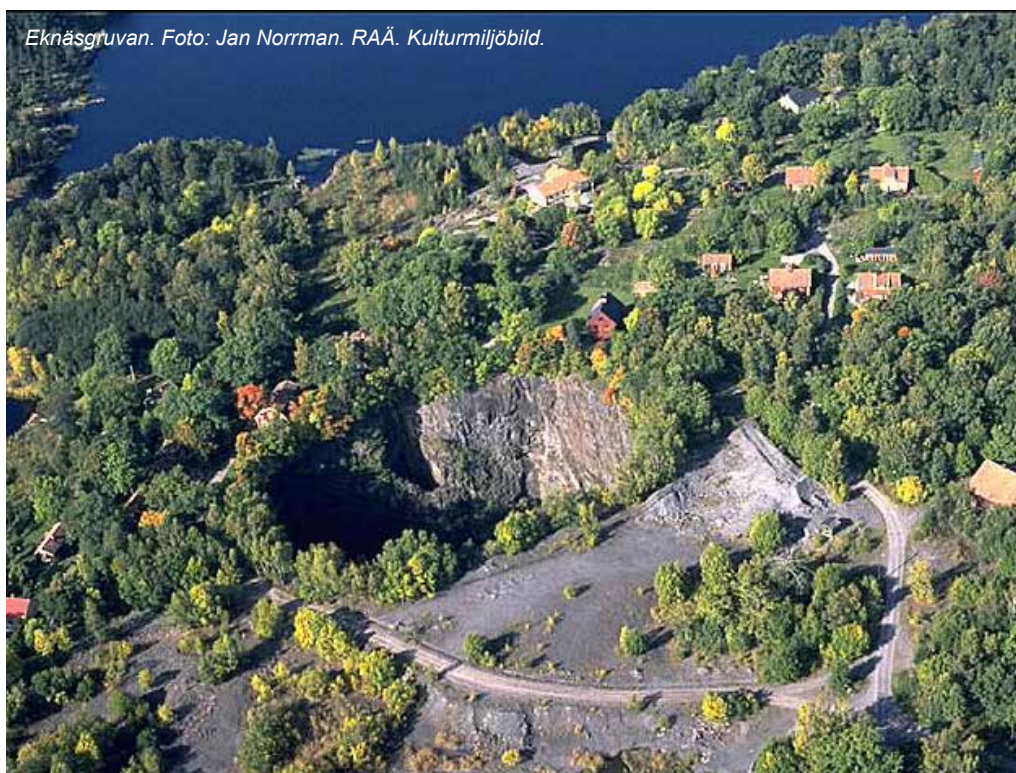
Presentation av riksintresseområdet

Herräng ligger vid Singöfjärden cirka 52 km norr om Norrtälje i Häverö socken som omfattar halvön mellan Edeboviken och Vaddövik i Roslagen. Riksintresseområdet sträcker sig kring sjön Blåkaren och har i norr kontakt med havet. Det omland som tillhört Herrängs gruv- och bruksort har varit mycket större än området som idag utgör riksintresset.

Riksintresset är i sin helhet ett tydligt exempel på ett brukssamhälle framväxet kring den dominerande industrin. Ordet brukssamhälle i dagligt tal betyder ett samhälle som är ensidigt beroende av ett enda företag där en stor del av invånarna är anställda. I äldre tid gällde detta i än högre grad. Då var bruket oftast den enda verksamhet som fanns på en ort utöver jordbruket.

Redan under slutet av 1500-talet bröts järnmalm vid Herräng som tidigare kallades Kuggvass eller Kuggvassängen. Landskapet kring Herräng är präglad av den långvariga gruvdriften genom talrika gruvhål, varphögar och industriella anläggningar. Inom riksintresseområdet finns spår efter såväl brytning som förädling av järnmalm. Herrängsfältet är det största brytningsområdet inom Norrtälje kommun och har haft den mest omfattande gruvbrytningen i Stockholms län.

Kärnvärdet i riksintresset ligger i bebyggelsemönstret som speglar brukssamhällets olika utvecklingsfaser från 1700-talet fram till idag. Miljön kring Eknäsgruvan med herrgårdsbyggnad uppförd på 1730–40-talet, bruksmagasin, ladugård och arbetarbostäder representerar brukssamhällets äldsta centrum. Herrängs järnverk med industribyggnader, hamnanläggning, brukskontor och tillhörande transportsystem är ett uttryck för 1900-talets industrialiserade bergsbruk och den förädling av järnmalm som då utvecklades.

I anslutning till industrianläggningarna och gruvorna förfogade gruvbolaget över bostäder för de anställda. Disponentbostad, hotell och bostäder för arbetare och tjänstemän speglar brukssamhällets patriarkaliska organisation, sociala skiktning och verksamheter. I början av 1900-talet startade egnahemsbyggandet och under 1950-talets högkonjunktur expanderade Herrängs samhälle. Folkets hus och affärslokaler i Herrängs centrala del ger uttryck åt de ekonomiska och sociala förändringar som följde med framväxten av det moderna samhället.

Riksintresset Herräng

Motivering:

Gruvmiljö och industrimiljö där utvecklingen kan följas från gruvdriften alltsedan 1500-talet till järnverket som byggdes ut vid 1900-talets början och det samhälle detta har skapat.

Uttryck för riksintresset:

Gruvhål, byggnader, vägdragningar och andra lämningar som berättar om den äldre järnmalmsbrytningen. Masugnen, maskincentralen och brikettverket från järnverksanläggningens första tid samt hamnanläggning och senare utbyggda delar av industrin. Samhällets planläggning med terränganpassat gatunät. Disponentbostad, hotell och bostäder av olika typ för arbetare och tjänstemän. Folkrorelsebyggnader och andra byggnader för offentliga ändamål och samhällsservice.

Landskapet

Herräng är beläget på en halvö vid Singöfjärden i Norrtäljes norra skärgård. Samhället omges av ett variationsrikt, småbrutet och mosaikartat landskap. Närheten till havet har skapat en speciell skärgårdskaraktär. Kustbygden är starkt kopplad till kombinationen av fiske, sjöfart, gruvsdrift och småjordbruk. Kuststräckan är flikig och uppsplittrad i ett antal uddar som skiljs åt av inskurna vikar. Vid Uddhamn och Skepphusviken finns ett flertal båthus och bodar som utgör karaktäristiska inslag i skärgårdsmiljön.

Typiskt är växlingen mellan vatten, stränder, mager hållmarkstallskog, lummig lövskog och småskalig jordbruksmark. Terrängen är småkuperad och berggrunden består av kalkrika och malmförande bergarter, en blandning av leptit, grå och röd granit och grönstengångar. De kalkrika jordarna har påverkat sammansättningen av flora och fauna och bidragit till en hög artrikedom på vissa platser. Kalk var också en viktig beståndsdel i järnframställningen och tillsattes som slaggbildare för att rena smältan från framförallt svavel och fosfor. Namn som Kalkhusudden vittnar om det tidigare bruket.

Skärgårdslandskapet domineras av skogsmark med ett rikt bestånd av lövskog framförallt kring bebyggelsen och kring övergivna varphögar och gruvhål. I området finns ställvis artrika skogspartier med betespräglad vegetation, grova lövträd och gammal skog med lång trädkontinuitet. I trakten kring Herräng finns också ett litet men värdefullt inslag av småskaliga odlingsmarker, artrika slätterängar och havsstrandängar som berättar om det äldre skärgårdsbruket. Den långvariga bergsnäringen har satt sin prägel på landskap och bebyggelse. Herräng har en tydlig karaktär av bruksort. Bebyggelsen sträcker sig på ömse sidor om sjön Blåkaren som ligger mitt i riksintresset. I samhället finns talrika lämningar efter gruvsdriften i form av varphögar och gruvhål, idag övergivna och inbäddade i grönska. Miljön kring Eknäsgruvan med herrårdsbyggnad, bruksmagasin och arbetarbostäder utgör brukssamhällets äldsta kärna.

Vid hamnen ligger Herrängs järnverk vars storskaliga industribyggnader representerar 1900-talets industrialiserade bergsbruk och produktionsökning. Karaktäristiskt för orten är bebyggelseområden framvuxna i enklaver med bostäder för olika kategorier av anställda, uppförda på 1900-talet av den dominerande industrin. Idag lockar omgivningarna kring Herräng många besökare sommartid. Sedan 1980-talet anordnas Herräng Dance Camp vid Folkets hus, världens största swingdansläger, som gjort orten till lindyhopdansens Mekka.

Nyckelkaraktär

- Talrika lämningar efter varphögar och gruvhål som ger en illustration av gruvbrytningens omfattning
- Herrängs järnverk med hamn och storskaliga produktionsanläggningar som tillsammans med brukssamhällets bostadsbebyggelse tydligt speglar villkoren för arbete och boende från den äldre gruvsdriften till bolagstid
- Representativt utformade tjänstemannabostäder och arbetarbostäder vittnar om brukssamhällets verksamheter och sociala skiktning
- Småbrutet, mosaikartat skogsrikt skärgårdslandskap, litet men värdefullt inslag av småskaliga odlingsmarker, artrika slätterängar och betesmarker med kalk- och hävdgynnad flora
- Äldre båthus och bodar utgör karaktäristiska inslag i skärgårdsmiljön, intensivt friluftsliv sommartid

Brukssamhället

Bergsbruk med tidsdjup

Grvbrytning med anor från 1500-talet

Redan under slutet av 1500-talet bröts järnmalm vid Herräng som då kallades Kuggvass eller Kuggvassängen. Namnet kan syfta på att tyska hansestädernas fraktfartyg, koggar, lagt till vid platsen. Även namn som Skepphusviken visar på sjöfartens betydelse. Under lång tid bröts malm på platsen utan att någon fast bebyggelse etablerades. Kuggvassängen var en utjord till Malmberga by och kom genom ägobyte under 1630-talet i Ortala bruks ägor. På 1640-talet fanns en gruva upptagen. Kring gruvan låg fyra torp och ägorna upptogs av ängsmarker och en hästhage. Torpen beboddes av dagsverkstorpore som arbetade i gruvan. På 1720-talet var gruvdriften nedlagd och torpen öde. En kort tid senare upptogs ett flertal gruvor inom Herrängsfältet.

På 1740-talet började namnet Herräng användas och under denna tid etablerades bebyggelse vid Eknäset som kom att utgöra den äldsta kärnan i bruksmiljön. Bergsnäringen var starkt beroende av ett fungerande transportsystem och gruvornas kustnära läge gav goda transportfördelar. Sjöfart och vintertransporter med häst och släde utgjorde kärnan i transportsystemet. Den malm som bröts i gruvorna kring Eknäs skeppades ut från Kuggvassviken.

Järnmalmen bröts under 1600-talet och större delen av 1700-talet med skiftande framgång och intensitet. Nya fyndigheter hittades men övergavs snart. Gruvbrytningen åt sig allt längre in i berget blev och uppfordringen av malm och uppumpning av vatten blev allt mer besvärlig. Dessutom fanns det svårigheter att skaffa fram hästar och dagsverkare för arbetet i gruvorna,

Karta från 1764 över Herräng, tidigare kallad Kuggvassängen. Stora delar av ägorna upptogs av ängs- och betesmarker.

vilket till sist ledde till nedläggning. Vid en besiktning på 1780-talet fanns inom området ett hundratal gruvor men endast två bearbetades, de övriga var ödelagda. I slutet av 1700-talet kom Herräng och intilliggande marker som hörde till byarna Östernäs och Veda att tillhöra Ortdala och Skebo bruk. Vid denna tid infördes arbete på beting och en konsekvens av detta kan vara den rikliga förekomsten av gruvhål och skärpningar (provbrytningsgropar).

Bolagstiden – det industrialiserade bergsbruket

Först under 1800-talets nya tekniska landvinningar och industrialismens genombrott fick gruvdriften en mer varaktig karaktär. Driften som legat nere en tid återupptogs på 1820-talet. När ångkraften började användas blev arbetet med malmbrytning kontinuerligt och effektiviserat. En ångmaskin installerades för att driva pumpar vid Jacobi gruva, senare sammanbruten med Eknäsgruvan. Eknäsgruvan var den största och järnrikaste gruvan inom Herrängsfältet. I slutet på 1880-talet bildades Herrängs Gruf AB av Per Nathanael Fröding som lockade internationella investerare genom att annonsera i The Times där Herräng kallades “the new Dannemora”. Tiden kännetecknades av framtidstro och investeringar.

Produktionen blev mer storskalig och verksamheten utvecklades från gruvbrytning till att också omfatta förädling av järnmalmen från gruvorna genom etableringen av ett järnverk. Ett anrikningsverk för separering och krossning av malmen byggdes på 1890-talet och i början av 1900-talet uppfördes två masugnar, en maskincentral och briketteringsverk där malmen sammanpressades till små briketter. Anrikningsverket, briketteringsverket och hyttan kom att bli de första i landet som helt grundades på Gustaf Gröndals patenterade metod som eliminerade svavelhalten och minskade kolåtgången.

Vid denna tid köpte Herrängs Gruf AB markområden i Hensvik och bostadsbyggandet satte fart. På de nya ägorna uppfördes Disponentbostaden, Ingenjörbostaden och flera arbetarbostäder i anslutning till järnverket. Mitt emot järnverket låg Herrängs Grufs brukskontor, ursprungligen byggt på 1700-talet vid Eknäsgruvan och då använt som spelhus. För att driva järnverket

krävdes förutom järnmalm även andra naturresurser. Det fordrades stora skogstillgångar för träkolstillverkning. Kol till masugnarna kom bland annat från de norrländska skogarna. Ett enormt kolhus för lagring av träkolen uppfördes inom bruksområdet, idag är byggnaden riven.

Herrängs Gruf AB rekonstruerades 1910 och flera ägarskiften bidrog till ojämnheter i driften de närmaste åren. Anrikningsverket brann 1919, men ersattes samma år av ett nytt samt ett sintringsverk. Lågkonjunkturen i början av 1930-talet innebar svårigheter för Herräng och driften låg tidvis nere. Medan malmen tidigare bröts från ett flertal gruvor på Herrängsfältet kom gruvdriften under 1900-talets senare hälft att koncentreras till några större fyndigheter, främst vid Eknäs- och Hägnadengruvorna.

Före järnbrukets tillkomst fanns det inte någon egentlig hamn. Malmen skeppades ut från Kuggvassviken och Norrängen som mer liknade lastplatser än hamnar. Vid den naturligt djupa och skyddade Kuggvassviken byggdes en ångbåtsbrygga vid sekelskiftet 1900. Passagerartrafik till Stockholm och Östhammar startade redan på 1870-talet. Viken fylldes successivt igen av gråbergsavfall från anrikningsverket. Senare byggdes en pir, kolbrygga och pålkajer. På 1910-talet var hela Kuggvassviken igenfylld med gråbergsavfall då man började pumpa över detta avfall till Hästhagsviken öster om hamnen fram till brukets nedläggning. Det enda som idag återstår av den gamla hamnen är ångbåtsbryggan.

Bolaget förfogade över en flotta av pråmar och bogserbåtar för transporter av kol, malm och järn. Ett system av linbanor och godsspår anlades för att underlätta godstransporterna från gruvorna och hamnen. En linbana byggdes mellan Glittergruvan och Kärrgruvan och ytterligare linbanor gick från järnverket ut mot hamnanläggningen. Från Eknäsgruvan och gruvorna kring Storhägnan anlades godsspår.

I början på 1960-talet upphörde all gruvbrytning i Herrängsfältet. För järnframställningen köptes istället malm från andra gruvor. En kort tid senare upphörde även driften vid järnbruket som lades ned för gott 1969 och därmed försvann ortens månghundraåriga tradition av järnframställning som erbjudit en stabil försörjningskälla för stora delar av befolkningen.

Brukssamhällets sociala dimension

Herräng speglar industrin och orten som en enhet. Samhällets arbetsmarknad, bostadsutveckling, infrastruktur och service var tätt bunden till företagets intressen och behov. Enligt den gamla brukstraditionen uppfördes tjänstemannavillor och arbetarbostäder i gruvbolagets regi. Hela bostadsområden växte fram i etapper under 1900-talet. Det som möjliggjorde bostadsutvecklingen var brukssamhällets strikta hierarki där en dominerande arbetsgivare svarade för samhällsplanering och de boendes försörjning.

Bolaget behövde rekrytera kvalificerad arbetskraft och erbjöd ett socialt skydds nät i en tid innan statliga välfärdssystem existerade. De anställda med familjer fick bostäder, utbildning, sjukvård och möjlighet att göra nödvändiga inköp i handelsbodas. Bolaget hade inflytande över de anställdas hela livssituation med fri rätt att anställa och avskeda. Det var skarpa gränsdragningar mellan olika grupper; arbetare och tjänstemän, mäns och kvinnors roller.

Arbetarbostäder uppfördes i etapper.

Gruvsamhällets sociala uppdelning kom tydligt till uttryck i bebyggelsen genom bostäder för olika kategorier av arbetare, representativt utformade disponent- och gruvingenjörsbostäder och enhetligt utformade arbetarbostäder med plats för flera familjer.

Arbetskraften utgjordes dels av helårsanställda arbetare, dels av arbetare som arbetade endast under vintern, främst med malmtransporter och träkolsframställning. Dessutom fanns det ett stort antal dagsverkare och extra arbetare, som arbetade i jordbruket och i järnhanteringen. Bruken ägde ofta stora jordegendomar för produktion av främst spannmål och potatis, som utgjorde en del av de heltidsanställdas lön.

I takt med att gruvarbetet omvandlades till professionell heltidssyssla som inte längre kombinerades med andra sysslor utvecklades nya sociala och ekonomiska mönster. Gruvarbetet blev en typisk manlig sysselsättning. Tidigare var hushållet den grundläggande arbetsenheten. Arbetet sköttes säsongvis och delades av både män, kvinnor och barn. År 1900 infördes en lag som förbjöd kvinnor och minderåriga att arbeta under jord i gruvor eller stenbrott. Lagen, som gällde ända fram till 1970-talet, hindrade kvinnor att utbilda sig till bland annat bergsingenjörer. Under 1900-talet har gruvarbetare därför varit ett utpräglat manligt yrke. Männen anställdes av gruvbolagen och kvinnornas vardagsliv kretsade kring hem och barn. De skötte odlingslotten och bidrog till försörjningen genom sysslor som kunde utföras med hemmet som bas. De yrkesarbetande kvinnorna arbetade främst i tjänste- och serviceområdet med exempelvis café- och affärsverksamhet, sjukvård och undervisning.

Männens lönearbete i gruvan var en förutsättning för boendet i de företagsägda arbetarbostäderna. I kontraktet mellan arbetare och arbetsgivare fick arbetaren hyra bostaden och fullgöra sitt gruvarbete mot att gruvbolaget tillhandahöll arbete. Men arbetarbostäderna berättar i lika hög grad kvinnornas historia. Gruvbolagets bostäder var de hemarbetande kvinnornas arbetsplats och speglar därför också de informella familjekontrakten som upprätthöll bruksamhällets livsformer.

Vid förra sekelskiftet uppmärksammades alltmer industrialiseringens negativa konsekvenser i form av sjukdomar, fattigdom och osäkra försörjningsmöjligheter. Den växande arbetarklassen hänvisades till alltför trånga bostäder för de relativt stora familjerna. Arbetsförhållandena var många gånger svåra och gruvarbetarna slet ut sig tidigt. Behovet av sociala reformer växte och

breda folkrörelser spred sig som reaktion på tidens utbredda, sociala missförhållanden. Nykterhet, folkbildning och ett fritt religiöst och politiskt tänkande ansågs viktiga för att arbetare och andra missgynnade grupper skulle kunna uppnå social och ekonomiskt rättvisa. Det uppstod ett behov av samlingsplatser för såväl politiska möten och demonstrationer som nöjen, sång och dans. Många av de tidiga Folkets hus låg i industrisamhällen, där det fanns ett stort behov av möteslokaler för bl.a. facklig verksamhet.

I början av 1900-talet tog arbetarna i Herräng initiativ till att organisera sig fackligt och Svenska Gruvarbetareförbundet avdelning 47 Herräng bildades. Vid denna tid byggdes samhällets första Folkets hus och ett bönhus, Salemkapellet, uppfördes av Herrängs baptistförsamling vid Skepphusviken. Arbetslösheten var stor under 1920-talet och gruvarbetarna fick tidvis hämta matpaket vid Folkets hus. Tiden mellan 1920–30-talen präglades av kamp för bättre arbetsförhållanden och drägliga löneersättningar.

Egnahemsbyggandet startade på 1920-talet och tog fart igen på 1950-talet. Bostadshus med små trädgårdar anlades symmetriskt utmed det terränganpassade gatunätet. Egnahemsrörelsen byggde på tankar om att mindre välbeställda skulle kunna äga sin bostad. Men det gav också en försäkran om en stabil tillgång på arbetare i företagets närhet. Under folkhemsepoken fick hemmet en ökad betydelse politiskt. Genom goda bostäder skulle fattigdomen och klassamhället byggas bort.

I takt med välfärdssamhällets framväxt blev skolor och andra byggnader för offentliga ändamål och samhällsservice inslag i orten. Vid Norrby Långholmsäng söder om Herräng utvecklades i början av 1900-talet ett affärscentrum. Här etablerades bland annat Haga Handel, bageri, café och en IOGT-lokal under den mest expansiva perioden. Ett nytt Folkets hus byggdes mitt i samhället på 1950-talet.

Minnet av gruvdriften är ännu levande i orten genom bebyggelsens karaktär och i gatunamn som Varpvägen, Folkets Husvägen, Hyttvägen och Gruvvägen. I takt med att gruvbolaget köpte in mark spred sig bebyggelsen. Öster om sjön Blåkaren har samhället vuxit fram och förtätats i omgångar. Bebyggelsen har en sammansatt karaktär från den äldsta bebyggelsen kring Eknäsgruvan till järnverkets industriella anläggningar, arbetarbostäder, småhus och flerfamiljshus uppförda under olika tidsperioder.

Arbetarbostäder i tegel från 1906, Udden

Karaktärer i Herräng

Gruvdriftens äldsta centrum - Eknäs – Skyttudden

Miljön kring Eknäs kom att bli centrum för gruvdriften i Herräng. Här etablerades den första mer varaktiga bebyggelsen på 1740-talet under en period av mer omfattande gruvbrytning. Under 1800-talet uppfördes en ångmaskin och tillhörande vattenuppföring, vinschstapelverk, bostadshus samt ett stall med vagnslider. I början av 1900-talet kom de tre gruvorna Jacobi-gruvan, Gamla Eknäsgruvan och Nya Eknäsgruvan att sammanbrytas till en gruva, Eknäsgruvan, den största och järnrikaste inom Herrängsfältet. I norr låg Glittergruvan och Kärrgruvan. Från gruvområdet anlades linbanor och godsspår för att forsla malmen till anrikningsverket. Under denna tid tillkom flera bostadshus norr om gruvan, ett krossverk och en gruvlave uppfördes.

Av den bevarade bebyggelsen vid Eknäsgruvan finns idag bland annat en herrgårdsbyggnad uppförd på 1730-talet i två våningar under brutet tak, klädd med gulmålad panel och vitmålade fönster- och dörrsnickerier. Tidigare var fönster, dörrar samt omfattningar i en grönbeige kulör och inga vita detaljer förekom. Även förstukvist och dörrar har bytts ut eller byggts om. Trots vissa omgestaltningar är herrgården välbevarad. Herrgården tjänstgjorde som gruvbolagets disponent- och gruvingenjörsbostad.

Ett fåtal människor var anställda året runt för att sköta jordbruket som hörde till gruvbolaget. Sommartid och under perioder av nedgång i gruvdriften gjorde även gruvarbetare och kvinnor dagsverken i form av höbärgning och tröskning. Den välbevarade ladugården stod tidigare närmare herrgårdsbyggnaden men flyttades till sitt nuvarande läge i slutet av 1800-talet. Här fanns en djurbesättning på upp till 30 kor, några tjurar, kvigor och kalvar. I ladugården fanns även plats för hästar som var nödvändiga i jordbruket men även som dragdjur inom gruvdriften. Jordbruket bedrevs fram till 1952.

Till herrgården hörde även bland annat ett bruksmagasin av liggtimmer i två våningar, ladugård, tvättstuga samt en f.d. ekonomibygnad av liggtimmer. Ekonomibygnaden har byggts om till bostad och kontor men har en välbevarad exteriör. Magasinet står på kraftiga runda trästolpar.

Herrgård, disponentbostad från 1730-tal.

Skyttuddens slätteräng

Arbetarlånga

Mässingsbostad, tidigt 1800-tal

Nya pivåfönster med planglas i befintliga öppningar samt en ny ytterdörr med snedpanel förtar en del av upplevelsen av en autentisk ekonomibygnad

Söder om herrgården finns en gul bostadsvilla med snickarglädje byggd på 1800-talet som benämns som Ernst Anderssons villa. Där finns även en större bostad (Mässingsbostad) i två våningar med rödfärgad fasadpanel och brutet tak uppförd 1822 samt en tvättstuga. Flera äldre mindre bostadshus och f.d. arbetarbostäder, ett förråd i slaggsten och flera jordkällare i natursten förekommer också i Eknäs. Dessa är utförda i liggtimmer eller skiftesverk och har rödfärgad panel, tegeltäckt sadeltak och vita snickerier. I norra delen av Eknäs vid Blåkarens strand har en enklav av nyare fritidshusbebyggelse etablerats. Byggnaderna är inte anpassade efter Herrängs äldsta bebyggelsemiljö.

Vid Skyttudden ligger Skyttuddsgruvan som togs upp i början av 1600-talet och ödelades redan 1644. I anslutning till gruvan finns en cirkelformad struktur som kan vara en lämning efter en hästvandring som användes för uppfödning av malm och gråberg. Vid gruvan ligger Skyttuddens slätteräng rik på orkidéer och slättergynnade arter som visar på långvarig hävd genom bete eller slätter. Slättermarken är ett tydligt uttryck för fodermarkernas och dragjurens betydelse i bergsnäringsen.

Liten enkelstuga i skiftesverk, 1800-tal

Ladugården är från mitten av 1700-talet och flyttades hit på slutet av 1800-talet.

F.d. Bruksmagasinet 1850-talet

Bebyggelsen omges av rika trädmiljöer, i form av solitära vårdträd och gamla grova lövträd. De inramande äldre träden bidrar tillsammans med trädgårdarna till en lummig gårdsmiljö. Inom området löper flera äldre vägar och stigar. Miljön kring Eknäset-Skyttudden ger en illustration av gruvbrytningens omfattning under flera olika tidsepoker, från den äldsta mer extensiva gruvbrytningen under 1600-1700-talen till bolagstidens industrialiserade bergsbruk.

Bolagstiden - Herrängs järnverk

Herrängs järnverk med anslutande hamnområde representerar till stora delar 1900-talets bolagsbildning inom järnhanteringen. De industriella anläggningarna vittnar om stora samhällsinvesteringar som på ett bestående sätt format sin omgivning.

I anslutning till järnverket utvecklades ett system av transporter för att länka samman gruvor, produktionsanläggningar för in- och utforsling av produkter. Hamnanläggning, spårbundna godsbanor och linbanor skapade ett kombinerat system av land- och sjötransporter. Stora delar av det äldre väg- och gatusystemet nyttjas fortfarande. Godsspåret mellan Storhägnan och anrikningsverket har rivits upp men lever delvis kvar som väg.

Kvar från gruvtiden finns f.d. Herrängs Grufs brukskontor, ursprungligen byggt på 1700-talet vid Eknäsgruvan och då använt som spelhus. Det flyttades på 1880-talet till dess nuvarande plats. Det gamla järnbrukets lokaler är övertagna av ett gjuteri och har byggts om till stora delar. De tidigare tegelfasaderna är idag inklädda med fasadplåt i gult och rött och ett antal nyare byggnader har tillkommit under mitten av 1900-talet och senare.

Brukskontoret från 1700-talet, mitt emot järnverket, hitflyttat från Eknäs 1889.

Anrikningsverket med sliglada och hyttan. Längst fram i bild vaktkur.

Det tidigare anrikningsverket som brann 1919 står kvar närmare hamnen

Maskincentralen och gjuteriet

Vid ingången till järnbruket finns en vaktkur och en med sadeltak försedd entrépassage med vågfunktion för transporter in till järnverket. Tillkomstår för vaktkur och passage är okänd. Övriga kvarvarande byggnader är stora delar av sliglada, hytta, sintringsverk och anrikningsverk uppförda i början av 1900-talet. Det tidigare anrikningsverket som brann finns kvar inom järnverksområdet. Dessutom finns en ladugård från 1760-talet, härstammande från gruvbolagets jordbruksdrift, samt en borrsmedja kvar. Övriga byggnader från gruvdriften är rivna.

Järnverket karaktäriseras av de gamla byggnadernas siluett. Trots ett flertal ombyggnader och nya fasadmaterial får man en god bild av ett järnverkets gradvisa framväxt. Anrikningsverket är dessutom exteriört till stora delar intakt och en viktig symbol för industriområdet

Bostäder och samlingslokaler - Udden - Hensvik

Området öster om Herräng var från början utmärkt till Veda by och kom under 1700-talet att brukas under Herräng. Redan under början av 1600-talet fram till slutet av 1700-talet fanns här gruvdrift som bedrevs med varierande intensitet. När gruvorna åter kom i drift på 1820-talet byggdes en arbetarbostad vid Udden på väg upp mot Uddhamn. Norr om arbetarbostaden fanns fram till 1970-talet en arbetarbostad från 1907 som fungerade som sjukstuga. Arbetarbostaden

Ombyggd enkelstuga i Udden, tidigt 1800-tal

Ombyggd arbetarbostad från tidigt 1800-tal

Större arbetarbostad uppförd under tiden 1901-1908. Bilden visar en av tre bevarade arbetarbostäder av denna typ i Udden.

Förrådsbyggnad i slaggsten med snedtak i Udden, tidigt 1900-tal.

Stor jordkällare i slaggsten i Udden, tidigt 1900-tal.

Hensvik 2 uppfört 1906. En av tre större bevarade arbetarbostäder av samma typ i Hensvik.

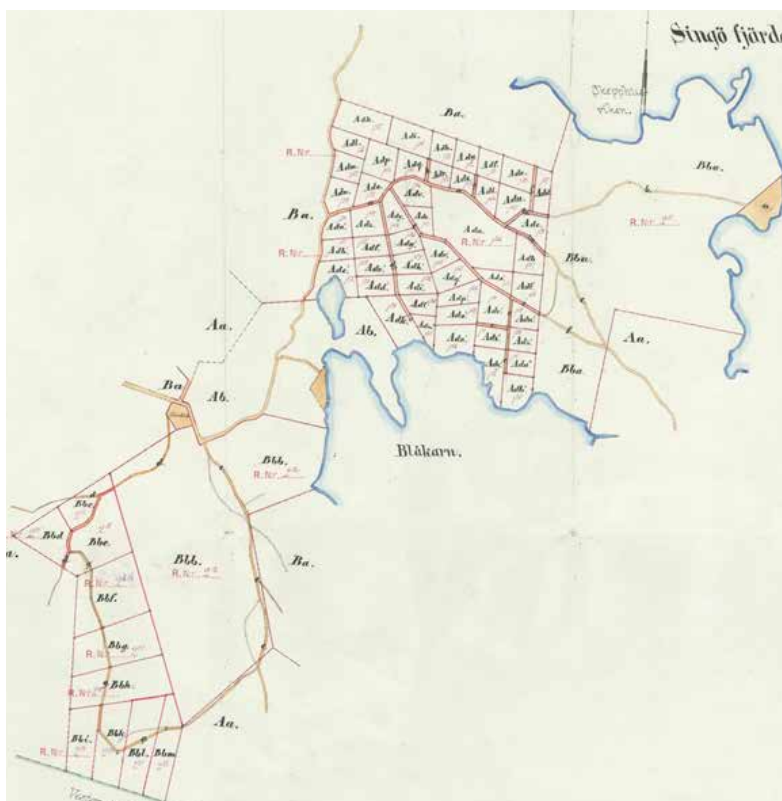
vid Udden står kvar än idag medan sjukstugan idag har ersatts med tomter uppstyckade för fritidshus. Kvar på platsen finns endast en murad jordkällare i natursten.

När järnbruket uppfördes i början av 1900-talet ökade behovet av arbetarbostäder stort. Dessa arbetarbostäder uppfördes i anslutning till den befintliga bebyggelsen framförallt vid Udden och i Hensvik. Området Udden karaktäriseras av en blandning av ny och gammal bebyggelse. Den äldsta bebyggelsen utgörs av två ombyggda bostäder, där den ena är en påbyggd enkelstuga med uthus från början av 1800-talet. Den andra byggnaden, som ligger i norr mot Uddhamn, har enligt vissa källor, anor från 1700-talet. Båda byggnaderna är kraftigt ombyggda men framförallt arbetarbostaden har flera äldre fönster samt uthus bevarade.

Den senare arbetarbebyggelsen i Udden utgörs av fem gula parhus tegel uppförda runt 1905. Ett av dessa tegelhus som ligger utmed Herrängsvägen närmare järnbruksområdet användes under en tid som postkontor. Från samma tid finns även tre större arbetarbostäder i trä i två våningar med två ingångar anpassat för fem hushåll per byggnad. Fasaderna är täckta med rödfärgad panel. Till dessa arbetarbostäder hör även bodar och jordkällare av slaggsten med en överdel av rödfärgad panel bevarade. Bodarna är försedda med snedtak (pulpettak) och den stora jordkällaren med sadeltak. Samtliga takfall kläddes med rött lertegel. Under åren har området förtätats ytterligare. Kring bebyggelsen finns ett större inslag av lövträd. Den yngre bebyggelsen i Udden består av radhuslängor byggda under 1980- och 1990-talen. Radhusen är i två våningar med fasader av rödfärgad liggande och stående panel. Takfallen är uppbrutna vid fasadfönster och gavelpartier och är täckta med rött betongtegel. Vid radhusen finns en förrådsbyggnad av slaggsten bevarad.

Västsidan av Herräng började bebyggas i större skala vid 1900-talets början efter det att gruvbolaget införskaffat delar av Hensviks markområden. Genom köp införskaffades Glittergruvan som låg på en del av Hensviks marker. Hensvik har dock en kontinuitet som gård sedan början av 1400-talet.

I Hensvik byggde Herrängs Gruf AB Disponentbostaden, arbetarbostäderna Hensvik 1, 2, 3 och 4 samt Ingenjörsbostaden år 1906. En av bostäderna byggdes om till hotell. Följande år

Västsidan av Herräng började bebyggas i större skala först vid 1900-talets början efter det att gruvbolaget införskaffat delar av Hensviks markområden. Genom köp införskaffades även Glittergruvan. Kartan från 1906 visar Herrängs Grufaktiebolagets ägostyckningar av marken som inköpts från Hensvik.

uppfördes ett Folkets Hus med samlingslokal och biografalong vid Skepphusviken. Folkets Hus revs 1965 efter att det nya Folkets hus uppförts i Herräng. På 1910-talet byggdes här även ett bönhus av Herrängs baptistförsamling. Lokalerna används fortfarande av Svenska Kyrkan.

Tätortsbebyggelse och samhällsfunktioner

Utmed huvudgatan Herrängsvägen ligger samhällets centrum som består av mindre enklaver av tätortsbebyggelse inramad av skogspartier med ett stort inslag av äldre lövträd. Samhället har planlagts och förtätats i omgångar och karaktäriseras av varierande småhusbebyggelse. Bostadshusen ligger indragna från gatan omgivna av trädgårdar med träd och planteringar vilket skapar grönskande gaturum. Bebyggelsens årsringar speglar Herrängs utbyggnad som bruksort. Ett flertal byggnader är tidstypiska med väl bevarat stiluttryck, karaktär och detaljer.

Den centrala delen av Herräng domineras av byggnader uppförda i mitten av 1900-talet med inslag av äldre bebyggelse i form av fristående villor byggda kring slutet 1800-talet och början av 1900-talet. Villabebyggelsen är mycket varierad både vad gäller byggnadsstil, fasad- och takmaterial samt kulörer och takutformning. Inom området finns även ett antal murade jordkällare i natur- och slaggsten.

Egnahemsbebyggelsen i Herräng är främst uppförd i området söder om järnverket på östra sidan av Herrängsvägen. Byggnaderna har tydligt stilspråk från mitten av 1900-talet och arkitekturen är enkel och återhållsam. Bostadshusen är placerade på relativt stora trädgårdstomter med tillhörande uthus. Fasaderna är klädda med både tegel-, eternit-, träpanel- och puts. Vissa trädgårdsanläggningar med staket, grindstolpar i sten och smidesgrindar är bevarade från uppförandetiden. Förutom den ofta mycket välbevarade 1950-talesbebyggelsen finns här även hus från 1960-talet fram till nutid. Den varierade bebyggelsen är placerad utefter ett terränganpassat gatunät. Herräng har idag en central kärna utmed Herrängsvägen med bland annat en mataffär, Folkets hus och korvkiosk.

Arrendatorbostad, uppförd 1901–03

Arbetarbostad i Herräng, uppförd 1905-06

Vid 1900-talets början (till vänster) upptogs stora delar av det som idag utgör Herrängs samhälle av ett omfattande parti av sankängar och lövrika skogsimpediment. Vid 1900-talets mitt (till höger) hade ängsmarken lagts igen och området börjat bebyggas med bostadshus med tillhörande trädgårdar. Folkets hus uppfördes som en solitär på andra sidan samhället.

Handelshus från 1938 (till vänster). Folkets hus (i mitten). F.d. Konsum uppfört 1957 (till höger).

På 1950-talet uppfördes Herrängs nya Folkets hus mer centralt i samhället. Idén bakom Folkets hus fick en stor praktisk och symbolisk betydelse. Folketshuslokalerna var platser för möten med politiska förtecken men också för festligheter, musik, dans och andra nöjen. Från Herrängsvägen leder en väg axialt rakt in mot byggnaden som står som en solitär uppförd i stilren funktionalistisk arkitektur, omgiven av skogsmark. Placeringen för tankarna till en herrgårdsbyggnad snarare än en folklig byggnad, vilket berättar om dess viktiga funktion i brukssamhället.

Utmed Herrängsvägen har tre generationers centrumbebyggelse avlöst varandra. I Björknäs söder om Herräng, utanför riksintresseområdets avgränsning, fanns på 1870-talet en handelsbod. I början av 1900-talet förflyttades affärsverksamheten till Norrby Långholmsäng där ett livligt centrum med bostäder, butiker och hantverkare utvecklades. En handelsbod, kallad Haga Handel uppfördes. Kring 1940 började samhällets centrum förskjutas mer norrut till dagens läge genom etableringen av en handelslokal med butik i bottenplan utmed samhällets huvudgata.

Egnahemsrörelsen

Egnahemsrörelsen var i inledningsfasen en landsbygds- och landsortsrörelse, men spred sig under 1900-talets början även till de större städerna, vilket bidrog att den engagerade ett bredare skikt av samhällsgrupper, exempelvis industriarbetare och tjänstemän på mellannivå. Rörelsen var också ett svar på de försörjnings- och bostadsproblem som uppkommit både i städerna och på landsbygden efter 1800-talets stora folkökning.

Egnahem avsåg från början blygsamma bosättningar, till skillnad från de större villorna. Herrängs egnahemsområde är idag mer ett villaområde med en blandad bebyggelse med större f.d. arbetarbostäder och enfamiljshus från början av 1900-talet till dagens villaarkitektur. Villorna och egnahemshusen uppvisar stor variation i uttryck och utseende. De äldsta byggnaderna är uppförda med stående eller liggande panelfasader som under åren målats i rött, gult, blått och vitt.

Kvar från det äldre centrumstråket finns Haga Handel som idag används som bostadshus. Folkets hus och Kooperationens affärsbyggnad och ett handelshus från 1938 finns bevarade. Mitt emot järnverket finns även ett f.d. mejeri bevarad, byggnaden flyttades hit från Eknäs runt 1890.

Kring sekelskiftet 1900 upptogs de centrala delarna av Herräng av ett större stråk av ängsmarker och lövrika skogspartier. Eknäs och Norrby Långholmsäng låg norr och söder om ängsmarkerna. När tätorten började bebyggas i större skala expanderade bostadsbebyggelsen på de forna ängsmarkerna. Det rika inslaget av lövträd kring bostadsområdena vittnar ännu om de gamla lövbärande ängarna.

Bebyggelsen från mitten av 1900-talet har mindre byggnadsvolymer och har uppförts i tegel, plank- eller regelstomme. Fasaderna består av stående träpanel (locklist eller lockpanel), eternitplattor, gult tegel eller revetering. Takutformingen varierar. Vanligt förekommande är tälttak och brutna takfall. Taktäckningen var tidigare oftast tvåkupigt lertegel men här finns idag även shingel och olika typer av plåttäckningar. Fasadkulörerna varierar från rött, vitt, gult och grönt. Inom området finns även nyare prefabricerade hus och större villor från 1960-80-talen, ofta i tegel med höga takfall.

Herrängs centrala del domineras av folkhemmets ideal under mitten av 1900-talet. Ett antal bevarade villor från tidigt 1900-tal vittnar om den långa kontinuiteten i gruvdriftens samhällsbyggande fram till våra dagars villabebyggelse.

Havsnära miljöer och skärgårds- präglat odlingslandskap

Spår av äldre skärgårdsbruk

Vid Herräng bedrevs gruvdriften i kombination med en agrar näring. Jordbruket var inriktat på boskapsskötsel eftersom möjligheterna till storskalig odling var små och gruvdriften krävde många dragdjur. Stora delar av marken användes därför till foderodling och bete. Under 1700-talet dominerades odlingslandskapet av naturliga fodermarker i form av ångar och gräsbärande kärrmarker. Markslagens fördelning var tydligt bunden till de förutsättningar som naturen gav. Inägomarken följde smala sprickor och försänkningar i berggrunden där det var möjligt att odla och bedriva ångsbruk. Slätter bedrevs på i stort sett all gräsmark för att få vinterfoder till djuren. Man slog på kärren, hustomterna, i klippskrevor, dikesrenar och åkerrenar. Det var även vanligt att man skördade vass och hamlade lövträd för att få höet att räcka till hela vintern. Den fuktiga ångsmarken intill stränderna gav begärligt salthaltigt foder åt boskapen. Vid sjön Blåkaren fanns rörvass till boskapsfoder och taktäckning.

Skogen var i äldre tider hårt utnyttjad genom betande kreatur och avverkningar och ved för husbehov. Den äldre gruvbrytningen krävde också stora mängder kol och ved. Ännu långt in på 1900-talet omgavs bebyggelsen i Herräng av ett småbrutet jordbrukslandskap präglad av djurhållning med småskalig odlingsmark, skogsbeten och ångsbruk. Karaktäristiskt för kustbygderna var också fiskets och sjöfartens betydelse som komplementär sysselsättning. Spår av dessa äldre näringar finns i form av en rad båthus och bodar utmed Skepphusviken, Kalkhusudden och Uddhamn.

I takt med att allt fler bostäder uppfördes som saknade koppling till jordbruket fick Herräng under 1900-talet alltmer karaktären av en tätort anpassad för en modern lönearbetande livsform. Trots att stora delar av den tidigare mosaiken av ångar och åkrar idag lagts ned finns inslag av småskaliga odlingsmarker, artrika betesmarker och havsstrandängar.

Hensvik – Fiskarudden- Hensviksö

I trakten kring Hensvik väster och norr om sjön Blåkaren finns ett småbrutet bitvis ålderdomligt präglad odlingslandskap. De äldre gårdsmiljöerna med omgivande småskaliga öppna marker vittnar om småbrukarnas livsvillkor och verksamheter i en utpräglad kust- och skärgårdsbygd med knappa odlingsresurser. På 1790-talet bestod Hensvik av en by med tre gårdar. Genom utflyttningar från den gamla bytomten, senare hemmansklyvningar och tomtavstyckningar spred sig bebyggelsen.

Från Hensviksvägen löper ett vitt förgrenat lokalt vägnät. Det finmaskiga vägnätet inom och mellan bebyggelsen har en småskalig karaktär. De äldre vägsträckningarna slingrar sig naturligt i landskapet och är nära integrerade med bebyggelsen. Yngre bebyggelse utan direkt koppling till den agrara driften har med tiden växt fram utmed vägstråken.

Gårdarna Stormyren, Öbacken och Hensvik 3:1 (delvis utanför riksintressets avgränsning) har en utpräglad småbrukarkaraktär med inslag av äldre uthus, omgivande småskalig mosaik av öppna odlingsmarker och slingrande terränganpassade grusvägar. Norr om Stormyren på en udde i Singöfjärden ligger Fiskaruddens naturreservat som består av en ålderdomlig, glest trädklädd hagmark med stora hållpartier i de östra delarna och en örtrik, grandominerad

Exempel på äldre jordbruksmiljöer norr om Hensvik. Det småskaliga odlingslandskapet utmärks av bevarade gårdsmiljöer med bostadshus, ekonomibygnader och mosaikartad markanvändning. Slingrande terränganpassade grusvägar knyter ihop bebyggelsen.

skog i den västra delen. Tack vare urkalkstenen, det historiska ängsbruket och betesdriften är naturbetesmarken rik på orkidéer och andra kalk- och hävdgynnade arter. Ett stort antal gamla hamlade träd (främst ask) och en lång rad slättergynnade gräs och örter vittnar om det äldre lövängsbruket.

Landskapet väster om Blåkaren karaktäriseras av spridd bebyggelse. Bebyggelsen består övervägande av gårdar från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Boningshusen är stora och de äldre husen har rödfärgad stående panel med vita snickerier. Fönstren är ofta träspröjsade tvåluftsfönster indelade i tre rutor i varje luft. Husen har flacka sadeltak eller höga brutna tak som täckts med bandplåt eller lertegel.

I området finns även flera ängslador och andra fristående ekonomibyggnader i närheten av de öppna åkrarna. Ekonomibyggnaderna är ofta välbevarade och står nära bostadshusen. Karaktäristiskt för områdets fristående lador är en sidobyggnad med snedtak som byggts utmed ena långsidan. Byggnadssättet skapar en säregen gavelprofil. Ladorna har ofta rödfärgad stående slät panel och tak av tegel eller plåt.

Till Hensviks by hörde Hensvikön öster om Skepphusviken där man tidigare bärgade hö. Vid Hensviksö, finns ett nu delvis igenfyllt, gammalt blockstensbrott upptaget i amfibolit. Blockstenen torde ha haft lokal användning i husgrunder och liknande. De öppna odlingsmarkerna, gårdsmiljöerna med bostadshus och ekonomibyggnader uppförda för olika behov i jordbruket är en förutsättning för förståelsen och upplevelsen av det äldre skärgårdsbruket.

Båthus och bodar - Uddhamn – Brännskärssundet - Skepphusviken – Kalkhusudden

Uddhamn har använts som småbåtshamn för brukets arbetare men även som reparations- och ombyggnadsplats för de mindre brädgårdspråmarna. Då dessa båtar som byggts för virkesutlastning behövdes för utlastning av tackjärn behövde de oftast byggas om. Man byggde år 1914 en slip i Uddhamn. Slipen togs senare över av Herrängs båtklubb som använde den som båtupptagningsplats. De sista resterna av slipen försvann 1990. I hamnen står äldre och nyare båthus på rader utmed vattenbrynet med en eller ibland två stora ”infarter” mot vattnet för båtarna. Många har även bryggor utmed långsidorna.

Bodarna är rektangulära mindre hus med stående slät och rödfärgad panel. Vissa har vita fönster- och dörrömfattningar, vindskivor samt knutbräder medan andra har tjärade dörrblad och rödmålade snickerier. Bodarna är ofta förlängda på långsidan vilket ger ett karaktäristiskt takfall där det flacka sadeltaket går ihop med ett skärmtak (likt ett pulpettak) vid ena takfoten. Taktäckningen består av plåt eller tjärpapp. Flera av bodarna uppvisar gamla beslag som smidda bandgångjärn och även äldre dörrar och byggnadsdelar som återanvänts. Områdets bebyggelse ger en känsla av orörd enkelhet utan påkostade detaljer eller noggrann planering. Ett flertal båthus är i stort behov av uppriktning och förstärkning för att kunna bevaras.

Om man fortsätter utmed strandkanten mot öster och det öppna havet finner man Brännskärssundet där en mindre klunga båthus med långsgående bryggor återfinns. På väg mot Brännskäret finns en liten kvadratisk stuga på en berghäll som troligen fungerat som tillfällig bostad.

Äldre dörrar och smidda bandgångjärn i Uddhamn

Liten stuga mellan Uddhamn och Brännskäret

Liten putsad byggnad vid Skepphusviken

Äldre båthus i Uddhamn

Skepphusviken

Båthus i Herrängs marina.

F.d. hamnkontor i Herrängs marina.

Fritidshusbebyggelse i Herrängs Marina

Skepphusviken och Kalkhusudden är småbåtshamnar inom Hensvik som uppvisar liknande egenskaper som till exempel Uddhamn med enkla små båthus i rött. I Skepphusviken är dock båthusen ofta större med en till två ”infarter” per båthus mot vattnet. På udden mellan Skepphusviken och Herrängs marina finns bevarad äldre bebyggelse. Här finns ytterligare äldre båthus av den större modellen, samt uthus, dass och några fritidshus av varierande uppförandeår.

Herrängs Marina påbörjade sin omvandling från industrihamn till dagens småbåtshamn år 1984 med en invigning år 1988. Marinan var under brukstiden en hamn för lossning och lastning av kol, koks och tackjärn. Idag finns några få äldre byggnader kvar. Bland dessa kan det lilla hamnkontoret med ett för Herräng karaktäristiskt takfall samt ett större båthus med brutet sadeltak som byggts om till fritidslägenheter nämnas.

Fritidshusbebyggelsen

Sedan gruvdriften och järnverket lades ner på 1960-talet har fritidshusbebyggelsen ökat och dominerar på många ställen trakten. Vid Nylandet och Labben söder om Hensvik har ett stort område styckats av för fritidshusbebyggelse. Idag är det relativt glest mellan husen men tomterna kommer troligen bebyggas framöver. Det är ett renodlat fritidshusområde med inga eller få kulturhistoriskt värdefulla byggnader, men med höga naturvärden. Området består delvis av hällmarker med gles skogsmark med övervägande barrskog och inslag av lövträd. Längre söderut kring Labben och Källängen är den nyuppförda fritidshusbebyggelsen uppblandad med äldre jordbruksbebyggelse som uppvisar främst äldre uthus men även äldre bostads-hus. En stor enhetlig koncentrationen av fritidshus finns i Herrängs Marina. Här har en mängd typhus byggts i stor skala vid vattnet, främst vid hamnens östra sida.

Värden att bevara och utveckla

Riksintressebeskrivningen

Följande kapitel ska beskriva och förklara de värden som motiverar riksintresset, och hur de kulturhistoriska värdena kan bevaras och utvecklas. Den tillhörande kartan utgör en del av analysen som avser att underlätta möjligheten att utveckla och förstärka riksintressets karaktärer och kvaliteter. I kartan har riksintressets värdekomponenter uttolkats och förstärkts geografiskt.

Motivering:

Gruvmiljö och *industrimiljö* där utvecklingen kan följas från gruvdriften alltsedan 1500-talet till järnverket som byggdes ut vid 1900-talets början och det samhälle detta skapat.

Uttryck:

Gruvhål, byggnader, vägdragningar och andra lämningar som berättar om den äldre järnmalmsbrytningen. Masugnen, maskincentralen och brikettverket från järnverksanläggningens första tid samt hamnanläggning och senare utbyggda delar av industrin. Samhällets planläggning med terränganpassat gatunät. Disponentbostad, hotell och bostäder av olika typ för arbetare och tjänstemän. Folkrorelsebyggnader och andra byggnader för offentliga ändamål och samhällsservice.

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp:

- Gruvmiljö
- Industrimiljö

Riksintressets kulturhistoriska kärnvärde ligger i möjligheten att följa brukssamhällets utveckling från 1500-talets gruvdrift till 1900-talets järnverk. I de fysiska uttrycken för riksintresset framhävs enligt gällande beskrivning:

- Spåren efter den äldre gruvnäringen i form av gruvhål, byggnader och vägar etc
- Järnverkets byggnader och anläggningar
- Samhällets planläggning
- Bostäder för olika typer av arbetare, folkrörelsens samlingslokaler och andra byggnader som speglar brukssamhällets levnadsvillkor och social skiktning

Kärnvärden i riksintresset

Gruvmiljö/Industrimiljö

Riksintresseområdet representerar såväl unika som representativa kulturmiljövärden. De unika värdena för området ligger i bebyggelsestrukturen format av tidig gruvdrift och senare industri. Bebyggelsens årsringar gör det möjligt att följa ortens olika utvecklingsfaser. Inom riksintresseområdet finns spår efter såväl brytning som förädling av järnmalm. Miljön kring

Gruvmiljö

Miljömässiga sammanhang kring en eller ett fåtal industriella anläggningar med tillhörande system för energiförsörjning, varutransporter och avfallshantering samt till industrin relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv

Industrimiljö

Miljömässiga sammanhang kring gruvor innefattande anläggningar för uppfordring, energiförsörjning och transporter såsom lavar, dammar, kanaler, stånggångar mm, samt stenvarp, förvaltnings- och industrilokaler, jämte till gruvhanteringen relaterad samhällsbildning. Ibland har gruvmiljöer utvecklats till industrimiljö eller industrilandskap.

Eknäsgruvan och Herrängs järnverk speglar tydligt samhällets långa tradition av gruvdrift och industrin som en stark drivkraft för samhällets utveckling.

Riksintresset är en ovanligt komplett miljö med flera bevarade komponenter i form av gruvor, produktionsanläggningar och boendemiljöer som sammantaget ger en bild av arbets- och livsvillkoren i ett brukssamhälle. Disponentbostad, hotell och bostäder för arbetare och tjänstemän speglar brukssamhällets patriarkaliska organisation, sociala skiktning och verksamheter. Folkrorelsebyggnaderna och andra byggnader för offentliga ändamål och samhällsservice ger uttryck åt de ekonomiska och sociala förändringar som följde med framväxten av det moderna samhället. Riksintresset utgör i sin helhet därmed också ett representativt och åskådligt exempel på ett brukssamhälle framvuxet kring den dominerande industrin.

Havsnära miljöer och småskaligt skärgårdspräglat odlingslandskap

Närheten till havet, den höga förekomsten av båthusbebyggelse och det småskaliga odlingslandskapet omnämns inte i uttrycket och motiveringen till riksintresset. Dessa uttryck speglar kust- och skärgårdsmiljöns mångsidiga ekonomi med bergsbruk, fiske, sjöfart och jordbruk. De naturgivna förutsättningarna var viktiga faktorer för gruvnäringens framväxt och utveckling. Bergsnäringen var starkt beroende av ett fungerande transportsystem och gruvornas kustnära läge gav goda transport fördelar. Gruvdriften bedrevs i kombination med en agrar näring. Behovet av dragdjur var stort och stora delar av marken användes därför till foderodling och bete. Skogsområdena var en viktig förutsättning för den äldre gruvbrytningen som krävde stora mängder kol och ved. Karaktäristiskt för kustbygderna var också fiskets och sjöfartens betydelse som komplementär sysselsättning.

Tips och råd för dig som bor

Följande tips och råd kan fungera som inspiration och vägledning för dig som bor i området. Råden tar fasta på åtgärder som kan vidtas för att tillvarata och utveckla bärande kulturhistoriska kvaliteter i miljön.

Generella råd och tips vid ändring/tillägg av befintlig bebyggelse:

- Variationer i bebyggelsen bör bevaras. Värna de olika utbyggnadsetappernas ursprungskaraktär när det gäller tomternas planering samt bebyggelsens formgivning och material som sammantaget berättar om brukets bostadsbyggande och utveckling över tid.
- Värna fasaduttryck och exteriöra originaldetaljer som exempelvis fönster, dörrar och farstuukvistar mm som är av betydelse för fasadens gestaltning.
- Eventuell tillbyggnad eller andra nytillskott som fönster, dörrar och fasadpanel anpassas till den befintliga byggnaden när det gäller utformning, placering och materialval. Äldre fönstersnickerier är ofta utförda av trä med hög kvalitet. Fönsteromfattningar samt fönstersnickerier målas i linoljefärg.
- Gamla fönster bör i så stor utsträckning som möjligt bevaras. Utbyte av gamla fönster till moderna kan ofta förändra hela fasadens gestaltning. Renovering av befintliga fönster är ett föredra framför utbyte.
- Utbyte av hela locklister, panelbrädor eller hyvlad fasadpanel bör endast utföras i nödfall. Överväg i första hand att skarva nedifrån.
- Färgval bör göras i enlighet med den lokala traditionen. På landsbygden är de flesta rödfärgade fasader av faluröd slamfärg. Övriga snickerier bör målas med linoljefärg.
- Taktäckning bör väljas med hänsyn till lokal tradition och byggnadens funktion. Taktäckningen var traditionellt sett ofta av tjärat spån på ekonomibyggnader och torp. Senare kom det enkupiga teglet på bostadsbebyggelse och plåt och tvåkupigt tegel blev den vanligaste taktäckningen på ekonomibyggnader. Järnplåt och lertegel var dyrt och tillhörde herrgårdarna fram till 1900-talet.
- Tänk på placering och utformning av belysning, staket och stolpar.
- De arbetarbostäder som är kvar är mycket välbevarade och innehar mycket höga kulturvärden. Framförallt den samlade arbetarbebyggelsen i Udden och Hensvik bör bevaras och vårdas med traditionella material och metoder. Men även äldre arbetarbostäder i exempelvis Eknäs. Till bostäderna hör tvåkupigt lertegel, rödslamfärg eller gult tegel på fasad och linoljefärg för övriga snickerier.
- Byggnader av liggtimmer och skiftesverk som fortfarande förekommer innehar ett högt kulturhistoriskt värde. Underhåll bör ske med traditionella material och metoder.
- Egnahemsbebyggelsen berättar både om folkhemstiden och brukets behov av närboende och varaktig arbetskraft. Bebyggelsen är varierad men innehar dåtidens ideal

- då det gäller gestaltning. Till bostäderna hör enkla och naturligt avfärgade fasad- och takmaterial, stilrena tvåluftsfönster, höga och markerade socklar. Även uthus och smidda grindar och staket ingår i miljön. De gamla entréerna är en viktig del av utformningen och bör bevaras i ett så ursprungligt skick som möjligt. Vid takbyte använd tegel eller slät plåt. Undvik svarta trapets- eller tätkorrugerad samt tegelimiterande plåt. Snickarglädje bör undvikas på byggnader uppförda efter 1930-talet.
- De slaggstensförråd samt jordkällare av slaggsten och natursten som förekommer är känsliga för vatteninträning varför det är viktigt att underhålla taken. Taktäckningen bör vara slät eller sinus-korrugerad plåt eller lertegel.
- Småbåtshamnarnas bebyggelse innehar mycket höga kulturhistoriska värden och är unika i sin autenticitet. Här har funktion gått före form med ett vilsamt, vackert och unikt resultat. Därför är det viktigt att den enkla bebyggelsen endast underhålls, inte påbyggs eller förtätas med nyare och mer perfekta tillskott. Återanvänd gärna material, dock traditionella material vid upprustning av båtbodarna. Takmaterialet bör vara enkelt och tunt, tjärpapp eller plåt förekommer rikligt. Fasaderna avfärgas med slamfärg, rödtjära eller linoljefärg. Fönster- och dörrsnickerier målas i svart oljefärg eller rödfärg. Här finns dock tradition av olika konstnärliga uttryck som bör främjas.

Att tänka på om du ska bygga nytt:

- Kontrollera om din planerade tomt ligger inom fornlämningsområde.
- Prioritera att bygga nytt i anslutning till befintlig bebyggelse och vägar.
- Titta på den närmsta omgivningen när det gäller den befintliga bebyggelsens skala, färgsättning, formspråk, byggnadernas placering på gårdstomten och tomtens utformning.
- Tänk på dörr- och fönstersättningens utförande, dimensioner och symmetri för att ge byggnaden ett harmoniskt fasaduttryck. Anpassa takets form och lutning efter husets proportioner.
- Låt tomtstruktur och trädgård inspireras av den omgivande bebyggelsemiljön. Värna äldre träd och trädgårdsväxter, blommande och bärande buskar för att knyta an till den äldre miljön och för att bibehålla ett grönskande gaturum.
- Sträva efter att ta tillvara nivåskillnader i topografin för att knyta an till den äldre miljön. Tänk på att tomten inte bör se för anlagd ut, låt utkanterna på ett naturligt sätt smälta in i omgivningen.

Andra tips och råd för att utveckla befintliga kulturhistoriska kvaliteter:

- Vägdiken kan underhållas och slå på ett sätt som gynnar konkurrenssvag flora.
- Underhåll och bevara ekonomibygnader för förståelsen av det äldre skärgårdsjordbruket och upplevelsen av landskapet.
- Skapa möjlighet att visuellt uppfatta och förstå historiska samband. Byggnader, gruvhål och andra anläggningar som har anknytning till gruvbrytningen och järnbruket bör hållas öppna och fria från igenväxningsvegetation så att de kan uppfattas från vägar.

- Tillvarata pedagogiska möjligheter genom att sätta upp lättillgänglig information om intressanta målpunkter för boende och besökare som kan bidra till att berika upplevelsen av landskapets kulturhistoriska kvaliteter.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse

- Komplettering sker i luckor eller i anslutning till den befintliga traditionella bebyggelsen.
- Tomtstorlek och placering av byggnader på tomten görs med hänsyn till befintligt bebyggelsemönster på platsen för att behålla känslan av en naturligt framväxt miljö.
- Komplementbyggnader bör underordna sig boningshus både när det gäller placering och storlek.
- Anknyt till omgivande bebyggelse när det gäller skala, formspråk och färgsättning.
- Takets form och lutning anpassas efter husets proportioner. Taket bör utgöra högst hälften av hela fasadens höjd.
- Grunden bör utföras förhöjd och vara väl markerad på bostadshus och komplementbyggnader. På enklare båthus och fritidshus kan detta variera.
- Trädgårdar och avskärmningar i tomtgräns bör ansluta till områdets karaktär. Vid plantering förordas för platsen traditionella val av växter, fruktträd och bärbuskar.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse längs väg

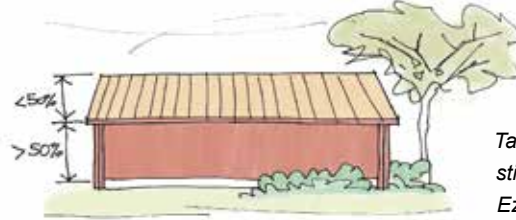
- Ny bebyggelse längs med det äldre vägsystemet bör knytas till höjdlägen och inte placeras på odlingsmark.
- Utgå från gaturummets karaktär avseende indrag från gatan eller gatunära placering.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse i skogsmark

- Ny bebyggelse i skogsmark bör ha den småskaliga torpmiljön som förebild när det gäller placering och skala.
- Bebyggelsen ligger ofta i brynet mellan skog och åker, med indrag från vägen.
- I skogsmark och brynzoner bör tomter utformas naturnära utan skarpa avgränsningar.

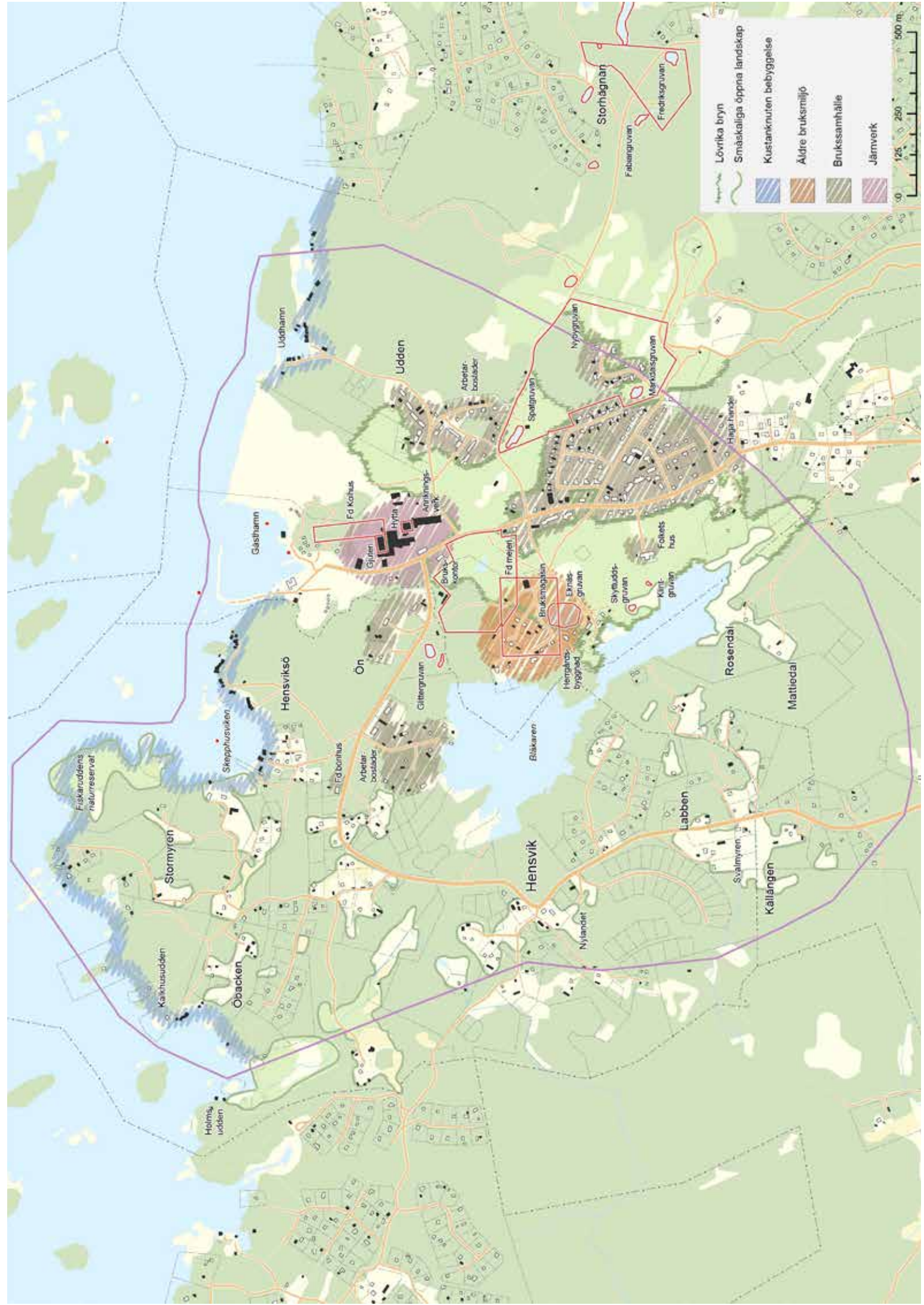
Illustration till förslag på riktlinjer för ny bebyggelse. Boningshuset ligger indraget från vägen med en till tomten anpassad placering. Uthusen underordnar sig boningshuset. Varierande takhöjd och siluett skapar en dynamisk anpassad gårdsmiljö. Mjuk vegetation av naturkaraktär ansluter till det omgivande landskapet. Av Ezequiel Pinto- Guillame.

Takets höjd bör inte överstiga vägglivets höjd. Av Ezequiel Pinto-Guillaume.

Exempel på karaktär och placering av äldre bebyggelse

	Lövrika bryn
	Småskaliga öppna landskap
	Kustanknuten bebyggelse
	Andre bruksmiljö
	Bruksamhälle
	Järvenk

0 125 250 500 m

Stormyren
 Kalkhusudden
 Öbacken
 Stormyren
 Hensviksö
 Skepphusudden
 Gassthamn
 Udden
 Uddenhamnen
 Hensvik
 Ön
 Gåsthamn
 Fd Kohus
 Hytta
 Gården
 Ankningsverk
 Brukskontor
 Fd mejeri
 Hengares byggnad
 Bruksamhället
 Ekensgruvan
 Skyddsgruvan
 Klintgruvan
 Fallets hus
 Hensvik
 Nyländet
 Labben
 Rosendal
 Måltedal
 Källängen
 Sjalmyren
 Blåkaren
 Stora Hensjö
 Nybygruvan
 Spåtgruvan
 Fabergruvan
 Storhågan
 Fredstugruvan
 Högåshuset

Källor

Litteratur

Morger, K. 1990. Kulturminnesvårdsprogram för Norrtälje kommun. Del 1 och 2.
Byggnadsnämnden och kulturnämnden i Norrtälje kommun.

Heriksson, B. m fl. 1991. Herräng. Ett samhälles utveckling från utmark till järnbruk.
Studiecirkeln i hembygdsforskning i Herräng et. al. Stockholm.

Rosenberg, C.M. Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige 1882-1883

SNA Stockholm – Mälardalenregionen. 2008

Sveriges Bebyggelse: statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd.
Landsbygden. Stockholms län, D. 1, 1951

Tham,W. Beskrifning öfver Stockholms län, 1850

Von Sydow, W. Björkman, S. (red). 1938. Svenska Gods och Gårdar, XI, Stockholms län, 1938

Muntliga källor

Rolf Carlsson

Kartor

<i>By</i>	<i>Åtgärd</i>	<i>Årtal</i>	<i>Aktbeteckning</i>	<i>Arkiv</i>
Singö	Konceptkartan till den Häradsekonomiska kartan	1901-06	J112-93-12	RAK
Hargshamn	Konceptkartan till den Häradsekonomiska kartan	1901-06	J112-93-11	RAK
<i>By</i>	<i>Åtgärd</i>	<i>Årtal</i>	<i>Aktbeteckning</i>	<i>Arkiv</i>
Herräng	Ekonomiska kartan	1953	J133-12j4b5	RAK
Hensvik	Ägostyckning	1906	01-häv-2081	LMV
Herräng	Övrigt	1764	01-häv-12	LMV
Herräng	Övrigt	1724	01-häv-6	LMV
Kuggvass	Geometrisk avmätning	1640	A45-22:a7: 134-135	LMV LMV
Kuggvass	Storskifte	1724	A45-22:1	LMV
Kuggvass	Storskifte	1785	A45-22:2	LMV

Webadresser

<http://www.norrtalje.se/>

<http://www.upplandia.se/>

<http://runeberg.org/>

<http://stockholmslansmuseum.se/>

<http://www.bergsbruk.se/Uppland/herrang/herranghist.htm>

KONTAKTUPPGIFTER

Norrtälje kommun
Box: 800, 761 28 Norrtälje
Telefon: 0176-710 00
E-post: norrtalje.kommun@norrtalje.se

norrtalje.se